

Ante Sapunar

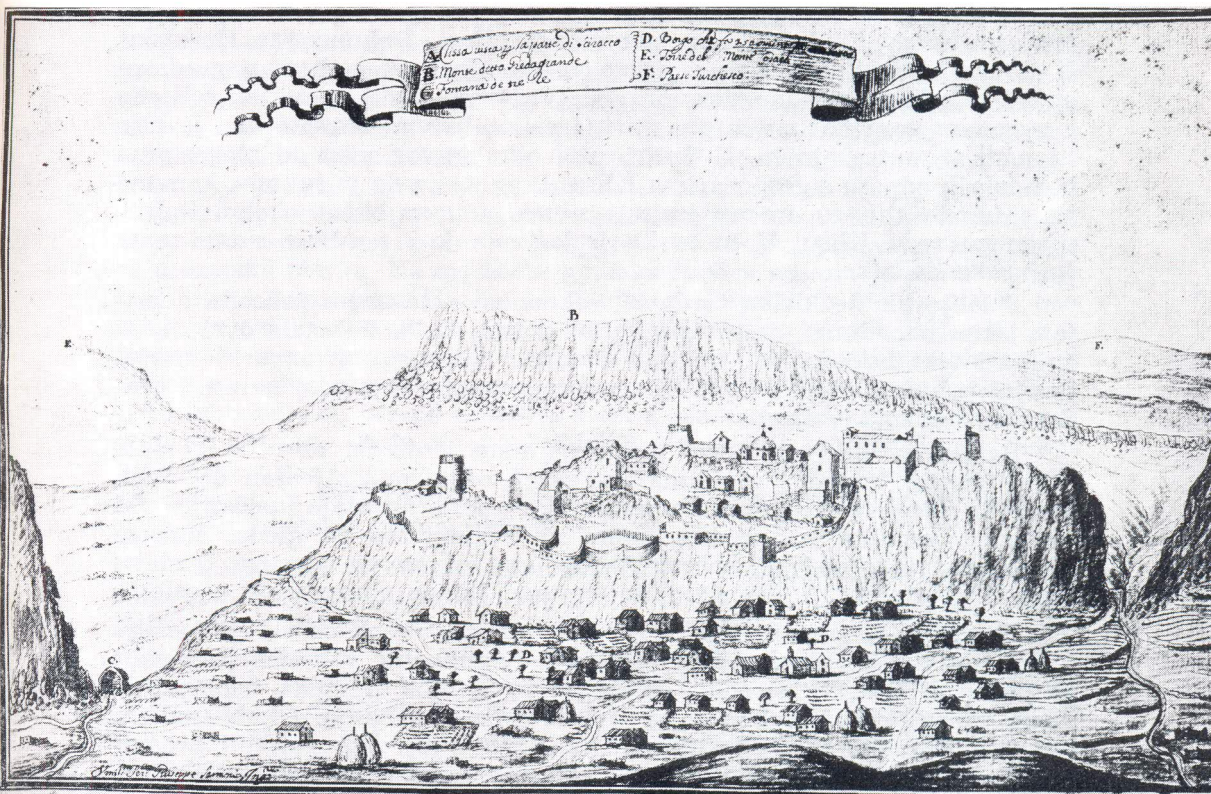
KLISKA TVRĐAVA DANAS

Tu pored nas, svega deset kilometara od centra grada, smjestila se drevna tvrđava Klis. Raskrilila je ona svoja kamena krila poput nekog golemog orla koji je sletio tu na 245 metara visokoj suroj hridi nad klancem između Mosora i Kozjaka da stražari i čuva prolaz iz unutrašnjosti ili mora, već prema tome odakle je opasnost stizala.

I zaista svojim suverenim strateškim položajem vjekovima je stražarila uz prodolinu kojom se iz krškog kamenja Dalmatinske zagore, Bosne i Podunavlja i dalje stizalo na splitsku, trogirsku i omišku obalu. Bio je to odvajkada jedini pristup iz srednjodalmatinskog primorja u unutrašnjost. Pored Klisa išla je u rimsko doba cesta sve do Dunava. Jedan od smjerova vijugao je od Salone na Klis—Muć—Burnum (Ivoševce) prema Lici. Drugi je išao trasom od Salone do Klisa, Čitluka kod Sinja (Aequm) pa do Zenice i Sarajeva, a treći od Salone do Klisa, Čitluka, Knina i dalje.

Tuda su se i Slaveni početkom VII stoljeća spustili na more. U kasnije vrijeme prolazile su ispod Klisa karavane, natovarene robom iz bogatih pokrajina turskog carstva. Stari rimski putovi postepeno su propadali a Turci su održavali jedino cestu Livno—Klis—Rupotine—Solin. Za francuske vladavine izgrađene su dvije transversalne ceste. Jedna od njih vodila je od Solina na Klis—Dicmo—Sinj . . . Napoleonove ceste omogućavale su i kasnije dalmatinskim gradovima trgovinu s turskim područjima, a najbolja veza je bila Split—Klis—Sinj—Bili Brig—Livno—Travnik—Busovača—Sarajevo.

Nema spomena o nastanku te utvrde, ali zna se da je naziv grčkog podrijetla i znači ključ. Zaista ona je vjekovima ostala strategijski ključ srednjeg Jadrana. Sigurno da je imala važnu ulogu i u onim, za nas maglovitim vremenima kad su se doseljavala ilirska plemena, koje su smijenili odvažni Delmati. Tako je tvrđava Klis postala kameni zapis o našoj povijesti i svjedok milenijskih zbivanja od vremena kad su je Salonitanci učvršćivali da bi se zaštitili od naježde Avara i Slavena pa do dramatičnih događaja iz novije povijesti kad je Hitler 1943. godine tražio od svojih komandanata da umarširaju u Split prije nego talijanska

G. Santini:

Kliška tvrđava 1666.

vojska položi oružje. Zbog toga se upućuje 7. i 114. lovačka divizija prema Splitu jer njemačka komanda želi odmazdu nad talijanskom divizijom »Bergamo« zbog izdaje, a računajući i na bogat plijen. Tu su i vojnici zloglasne 735. divizije »Prinz Eugen«. Pod Klisom naši borci čuvaju prilaze Solinu i Splitu i u paklenim uslovima odolijevaju Nijemcima koji su se utaborili u kliškoj tvrđavi. Svakodnevno eskadrile »štuka« i »meseršmita« padobranima snabdijevali hranom i municijom ukotvljene Nijemce u tvrđavi, ali i sipajući bombe i mitraljeske rafale po borcima NOV-e, pa konačno do onih slavni i nezaboravnih dana konačnog oslobođenja kad su dijelovi 9. i 10. dalmatinske brigade, slomivši neprijateljski otpor kod Grla, ušle u Klis 25/26. listopada 1944. godine. Upravo borci jednog bataljona iste 10. brigade ući će u zoru 26. listopada 1944. u Split, a zatim i ostale jedinice.

Sve ovo pokazuje da povijest kliške tvrđave postaje svjedokom čitave naše hrabre i teške prošlosti. Kao značajan vojno-strategijski objekt svi osvajači su željeli da je osvoje kako bi odatle kontrolirali čitavo područje oko Splita i srednje Dalmacije.

Mijenjala je ona gospodare, grbove i zastave. Od početka je igrala značajnu ulogu i bilježila sve momente prošlosti Dalmatinske Hrvatske. U životu grada Splita Klis je igrao važnu ulogu pa slobodnoj gradskoj općini nije bilo svejedno tko upravlja tvrđavom. Split je uvijek želio da s njegovim gospodarima živi u miru i prijateljstvu, naročito ako je htio trgovati s unutrašnjošću. U Splitu nije bilo pravog mira ni blagostanja bez dobrih odnosa s gospodarima Klisa. Poznato je da je splitska komuna slala uhode koji su trebali ispitati situaciju u najbližoj okolici Splita, u prvom redu Klisu. U tu svrhu isplaćivala je i novčane svote za te špijunske zadatke.

Odolijevala je kliška tvrđava vjekovnom ratovanju, prkosila neprijateljskim napadima, vjetrovima i gromovima, da bi dočekala ovaj današnji arhitektonski izgled, koji po Vaubanovom slogu (francuski maršal i vojni inženjer) potječe iz XVII stoljeća, premda se u njoj nalaze i građevine iz raznih vremena.

Santinijev nacrt iz 1668. prikazuje nam trostruki obruč s kulama i tornjevima, brojnim zdencima, kakav je ostao neizmijenjen do naših dana. Ta njegova elegantna kamena silueta, koja mu daje upečatljiv vid krstarice, ostavlja izvanredan dojam na svakog tko ga gleda. Klis se s pravom može nazvati našom Akropolom jer su za njegovu tvrđavu vezani najistaknutiji trenuci naše krvave, burne i zamršene prošlosti.

Danas taj spomenik, koji bi morao novim pokoljenjima dočarati snagu i hrabrost naših predaka, dostojanstvo i čvrstinu, ne smijemo prepustiti propadanju. Kad nije stradala od neumoljivog zuba vremena, neoprostivo je da danas tvrđava poklekne pred suvremenim nehatom i indolencijom društva. Sramota je da takav fortifikacijski i prirodni punkt i prostor izvanredne pejzažne atraktivnosti prepustimo zaboravu kad se upravo cjelokupnim arhitektonskim zdanjem oštarih linija nameće da njegove prostore iskoristimo u raznovrsne svrhe, u prvom redu turističke, rekreacije i druge te ne dozvolimo da i dalje samuje zaboravljena i svojim izgledom zorno svjedoči o napuštenosti i našoj nebrizi.

Njezina atraktivnost je zaista velika. Mnogi poznavaoци takvih utvrda u Evropi izrekli su o njoj sud. Klis svojim položajem, panoramskom konfiguracijom tla zaista treba vidjeti, on ostavlja izuzetan dojam pa stoga zaslužuje i poseban tretman.

Tko zna koliko je prkosnih i snažnih utvrda razasuto po čitavoj Jugoslaviji. Građene u raznim vremenima i po raznim fortifikacijskim načelima i strategijama doživljavale su različite promjene. Mnoge od njih su srušene u bezbrojnim ratovima ili od zuba vremena, ali mnogo više je onih koje su uništile ljudske ruke. Neke je zadesila tužna sudbina i zauvijek su isčezle, a neke su opet popravljene i maksimalno privedene suvremenoj namjeni. Isti slučaj nalazimo i u Dalmaciji koja također obiluje tvrđavama, kulama i utvrđama.

Tako u Novigradu od one prkosne tvrđave iz XIII stoljeća nije ostalo skoro ništa, dok su Dubrovčani davno prešli izvan zidina i sad popravljaju ne samo utvrde već i stare dvorce i ljetnikovce i privode ih korisnoj svrsi.

Hvarski ugostitelji su bez velike pompe posegli za svojom gradskom utvrdom, popularno zvanom »Španjola«, i priveli je turističkoj namjeni.

Privođenje ove srednjovjekovne tvrđave, građene od Mlečana u XVI stoljeću, predstavlja najveći zahvat ove vrsti na primorju. Na njenim prostorima istodobno se može poslužiti više od 1000 gostiju. Projektiranje adaptacije i opremu, eksterijere, interijere, od rasvjetnih tijela do pribora za jelo i odjeće osoblja sve je znalački izradio na zadovoljstvo ugostitelja i konzervatora splitski arhitekt Tomislav Pleić. Hvarska tvrđava preuređena je u veliki ansambl za zabavu i posluživanje. U njoj su uređeni ekskluzivni restorani, konoba, grill-terasa, night-club, nekoliko apartmana, disco-club, snack-bar, plesnjak i separe sobe. Nije zaboravljen ni prostor za muzejsku zbirku. Na taj način hvarska fortica postala je centar zabavnog života turističkog Hvara, ali je još značajnije to što je ostalo ono srednjovjekovno netaknuto, pa i topovi koji su je branili još u 16. stoljeću. Da su Hvarani imali drugačiji odnos prema svojim utvrdama i davno na njih računali pokazuje činjenica što su Venerandu i Galešnik i Andreas odavno priveli korisnoj svrsi a planova ima i za daleku Napoleonovu utvrdu. Uostalom na hvarskoj Venerandi pretvorenoj u ljetnu pozornicu uspostavljena je još 1857. god. prva meteorološka institucija na Jadranu, a 1878. postala je poznata u svijetu kao jedna od dvanaest najboljih svjetskih meteoroloških stanica.

Kninjanima su također uvelike odmakli u revitalizaciji svoje tvrđave, inače poslije Petrovaradinske najveće u našoj zemlji. Ovaj objekt nulte kategorije, kako se stručno naziva povijesni spomenik evropskog nivoa, polako ali sigurno dio po dio se rekonstruira i pretvara u kulturno-historijsko središte. Dovedena je voda i struja, uklonjena oštećenja u zidinama tvrđavskih bastiona i obavljeni drugi restauratorski radovi. Na njoj postoji i ljetna pozornica. U čast 30-godišnjice oslobođenja Knina otvorena je na tvrđavi Gradska vijećnica i Dom privrednika, a u izložbenim prostorijama izložba slika i dokumenata »Knin u borbi i slobodi«. Kninjanima se ne zadovoljavaju time da njihova tvrđava sa svojim bedemima i kulama, kapijama, stepeništima i hodnicima ostane samo ugodno šetalište i vidikovac. U tvrđavi postoji i privremena postava arheološke zbirke, a u toku je i rekonstrukcija kasarne u kojoj će biti smješten muzej NOB-e. Predviđa se i izgradnja objekata u kojima će se nalaziti palenteološka, etnografska i numizmatička zbirka. Postoji zanimljiva ideja da se na tvrđavi napravi i velika maketa koja bi pokazivala faze kninske operacije za oslobođenje. Pored toga tvrđava će poslužiti za obavljanje vjenčanja i svadbenih ručaka, a svoje će prostore ponuditi slikarima i kiparima, ako se odluče stvarati nova umjetnička djela u njezinim ambijentima, tvrđavske bastione režiserima i glumcima a platoe za prirodne pozornice.

Poseban tretman zaštite imaju i četiri šibenske utvrde. Stručnjaci Gradskog muzeja u Šibeniku istražuju prostore unutar zidina tvrđave sv. Ane, koja se u prvo vrijeme nazivala sv. Mihovila (castrum s. Michaelis), inače zaštitnika grada. Završetkom istraživanja i restauracijskih radova ova tvrđava će biti spremna primiti različite sadržaje.

Višani također nisu zaboravili svoju »Bateriju«, pomorsku utvrdu iz prošlog stoljeća, a Benkovčani će svoju srednjovjekovnu tvrđavu »Kaštel« adaptirati i preurediti u zavičajni muzej s arheološkom i etnografskom zbirkom, dok je u planu ljetna pozornica i ugostiteljski objekti.

Benkovičani popravljaju i Kličevicu, najznačajniju utvrdu u Ravnim kotarima, i pretvaraju je u najprivlačnije izletišta u benkovačkoj općini.

I tako redom, svi obnavljaju svoje tvrđave ili rade na tome da ih obnove i što prije privedu suvremenoj namjeni. O utvrđama izvan Dalmacije ne želim govoriti, samo ću spomenuti da Riječani odavna iskorištavaju Trsatske gradine kao izložbeni prostor. Riječani u njoj ljeti održavaju niz priredbi pod nazivom »Ljeto na Trsat-gradini«, inače svojevrsan festival muzičkih i scenskih manifestacija u prekrasnom ambijentu restaurirane gradine.

Dakle svi kombiniraju, svi rade na iskorištavanju svojih utvrda, a Splitski samo govore, planiraju, snimaju, prave elaborate i opet govore i tako u krugu. Rodi se neka ideja s mnogo obećanja, kratko poživi i umre.

I eto makar se tu pored nas nadvila nad Splitom kliška tvrđava kao vječiti svjedok našeg postojanja, Splitski kao da je dobro ne vide, iako je strjelica vjetrovlja na Marjanu trećinu dana u godini usmjerena baš prema Klisu.

Spominje se Klis kad se bura za čas sruši nenajavljena kroz kliški prijevoj, čiji predznak predstavlja oblačić nad Kamešnicom a jedva vidljiv sa Sustjepana. Spominje se Klis povremeno, npr. kad je svoje-vremena skupština općine Split htjela izdati skupini Roma dozvolu da se nastane na području Klisa do Dugopolja, što je bilo izazvalo negodovanje. Spominje se Klis-Kosa jednom godišnje za vrijeme komemoracije borcima glazbarima ili povodom spora zbog Pomgradovog kamenoloma kod Klis-Kose jer navodno ugrožava i sam izvor Jadra. Registrira se i poneki radni pothvat Klišana, koji su poznati kao predani i radišni ljudi, npr. kad su sami asfaltirali odvojak od ceste Split-Sinj da bi tvrđavu približili gostima, ili dobrovoljnim radom sami probili i izgradili novu cestu kroz kliško polje, a 1973. doveli vodu ne samo samodoprinosom već i dobrovoljnim radom.

Kliška tvrđava samuje i polagano propada a ispod nje se odvija život bujan i raznolik. S njezinih kula pruža se divan pogled na splitsko-solinski bazen. Vidici su divni, bilo danju ili noću. Jedinstven ugođaj pruža noću kad osvijetljen Split izgleda velegrad. Sve je kao na dlanu, naravno ako kišobran dima i prašine iz dimnjaka tvornica, neprobojan za bonace, dozvoli da se išta vidi. Tu pod Klisom, kao prilog ekološkoj krizi, dimnjaci cementara neumorno izbacuju prašinu koja zagađuje ionako već poprilično zagađen zrak.

Pružna se pogled na naselje ispod tvrđave, koje kao cjelina ima punu vrijednost stare pučke aglomeracije, zatim spomenički areal za koji je Dyggve rekao da je poslije Rima prvi na evropskom kontinentu, kad je riječ o spomenicima iz vremena razvoja kršćanskog kulta, ali, na žalost, i na Solin koji po ekologu Prelogu, iz Centra za zaštitu i unapređenje čovjekove okoline Sveučilišta u Zagrebu, predstavlja jedno od najzagađenijih mjesta u Evropi.

Ruralni i urbani način života tu se ispremiješao. Tu ispod tvrđave pomiješao se zvuk motike i maškline sa zvukom mlaznih aviona; u zaljevu se rađaju brodovi a na drugoj strani je mjesto agonije islužanih brodova u rezalištu Sv. Kaje.

Kronologija serviranih ideja, planova i studija za revitalizaciju kliške tvrđave bila bi veoma duga zato evo samo nekoliko iz posljednjih godina

što je dovoljna potvrda kako je sve ono što se smjeralo napraviti ostalo samo puki verbalizam.

Još 1961. godine, u skladu s decentralizacijom konzervatorske službe u našoj Republici, osnovan je Zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu. Odmah nakon osnivanja Zavoda u centru konzervatorskih akcija našao se Klis. Savjet iste institucije dao je prioritet, pored uređenja starog dijela grada, pripremnim radovima, tj. geodetsko-arhitektonskim snimcima na uređenju kliške tvrđave, koja bi po mišljenju Zavoda morala postati za čitavo gradsko područje rekreacioni prostor izvanredne pejzažne atraktivnosti i bogatog nacionalno-historijskog sadržaja. Geodetsko snimanje kliške tvrđave obavili su stručnjaci Zavoda za višu geodeziju iz Zagreba, kako bi se mogao izraditi definitivni plan tvrđave i njeni prostori adaptirati za novu namjenu.

Idućih godina pri Turističkom savezu općine Split djeluje Komisija za spomenike kulture koja izrađuje nekoliko elaborata za turističko iskorištavanje Dioklecijanove palače, iskopina u Solinu i Kaštilca u K. Gomilici. Poseban je sastanak Komisija posvetila kliškoj tvrđavi. Njemu prisustvuju i predstavnici Zavoda i mnogi drugi javni radnici. U načelu je usvojen prijedlog iznesen u elaboratu Zavoda za zaštitu spomenika da se u tu svrhu valja obratiti odgovarajućim fondovima SR Hrvatske i skupštini općine Split radi dobivanja sredstava. Prihvaćeni su projekti za uređenje objekata u istočnom dijelu tvrđave, dok je ostavljeno otvorenim pitanje mogućnosti iskorištavanja njezinih objekata za stacionirani turizam. Preporučuje se skupštini općine Split da raspiše natječaj za otvaranje ugostiteljskog objekta još iste sezone, a Zavod za zaštitu spomenika kulture organizirat će rad na generalnom projektu uređenja kliške tvrđave, uključujući sve komponente (promet, rasvjetu, zelenilo, komunalne uređaje, spomenike, zvuk, svjetlo itd.) a zajedno s turističkim organizacijama regulirat će službu vodiča. Turističko društvo »Tvrđava« iz Klisa u zajednici s mjesnom organizacijom na osnovu dobrovoljnih radnih akcija treba da uredi prilaze tvrđavi i organizira zabavni život u njoj. Godine 1964. Zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu dobio je 21 milijun dinara iz Saveznog i Republičkog fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti i budžeta splitske općine. Kliška tvrđava i te godine ostaje po strani jer je bilo osigurano svega 570 tisuća dinara za arhitektonska snimanja. Kako je geodetsko snimanje ovog našeg nacionalnog historijskog spomenika već bilo izvršeno, to je za slijedeću godinu odgođena izrada projekata za njegovu definitivnu obnovu i određivanje namjene. U dnevnoj štampi nailazimo na žalopojku. Šteta što se u jeku turističke privrede zaboravilo na ovako atraktivan i vrijedan spomenik, u kojem bi se s relativno malo sredstava moglo brzo adaptirati nekoliko objekata (džamija, vojarna i manji objekti) u kavanu, prenočište, prodavaonice suvenira, barove a velike prostore iskoristiti za ljetnu pozornicu. To bi svakako predstavljalo svojevrsnu turističku atrakciju i u tome bi trebalo da sudjeluju naša ugostiteljska poduzeća, koja se inače rado upuštaju u izgradnju takvih objekata.

Godine 1966. u Zavodu za zaštitu spomenika kulture ponovo se razmatra mogućnost da se adaptira kliška tvrđava i da se u njoj otvori muzej i ugostiteljski objekt s terasama. Već su odabrani elaborati i učinjene ponude investitorima. Zamišljeno je da na tvrđavi bude stalno otvorena

historijska zbirka i spomen-objekt iz NOR-a. Isto tako plan obuhvaća izgradnju terase s vidikom, prostore za parkove i zelenilo te prilazne saobraćajnice. Muzej je zaista bio otvoren, ali slabo čuvan i potkradan bio je kratkog trajanja a preostali eksponati vraćeni su splitskim muzejima.

Turističko društvo iz Klisa »Tvrđava« ne ostaje po strani nego stalno insistira da se već jednom otpočne s restauriranjem tvrđave. Ono traži da se održi bar mali bife, ako ne već dobar veliki restoran koji bi i te kako bio potreban. Jednom davno postojao je u tvrđavi ugostiteljski objekat, ali jednog dana solinsko ugostiteljsko poduzeće prenijelo je tek nabavljeni inventar iz tog objekta u Solin. Bio je tu i jedan privatnik, ali ni s njim tvrđava nije bila bolje sreće. Ostaje činjenica da na tvrđavi namjernik nema mogućnosti da popije ni čašu vode, a kamoli da nađe udoban restaurant. Naravno, postavlja se pitanje i higijenskih prostorija.

Godine 1967. pojavljuje se nova ideja. Ovaj put u organizaciji Turističkog biroa u Splitu koji prihvaća ideju dirigenta Silvija Bombardellija o postavljanju Zajčeve opere »Zrinjski« u ambijentu kliške tvrđave. Turistički biro preuzima na sebe organizaciju ovog jedinstvenog spektakla, a splitsko kazalište izvest će operu i preuzeti na sebe tehničku stranu izvedbe. U tu svrhu predviđeno je i posebno ozvučenje i rasvjeta ambijenta, što će uz vrlo bogate pirotehničke efekte pridonijeti atraktivnosti predstave. Pojavljuje se i dopunska ideja da se iduće godine na sam dan izvedbe opere u kliškoj tvrđavi organizira i pravi dernek na kojem bi seljaci obučeni u narodne nošnje Dalmatinske zagore spremali jela, točili pića i prodavali zagorske suvenire (bukare, preslice, vretena, sita i dr.). Čak je određen i datum premijere, između 15. i 20. kolovoza. Međutim ta premijera je nešto zakasnila. Uostalom osam godina nije ni tako veliki rok a valjda će je tkogod i dočekati. Jedna hvalevrijedna ideja ostala na žalost samo na riječima. Kliški prostori daju velike mogućnosti ne samo za postavu opere »Zrinjski« već i za Hamleta te druga muzičko-scenska djela, do najvećih spektakala.

Godina 1968. dovodi klišku tvrđavu nenadano u centar preokupacija studenata Pravnog fakulteta u Splitu, svih studenata grada, pa dalje Saveza studenata Jugoslavije i mnogih foruma. Kliška tvrđava umalo što nije dobila novu namjenu kao minijatura republika mladih Jugoslavena. Ideju je dala tadašnja studentica Dolores Moreno, koja se nešto prije vratila iz San Marina u Split, gdje je njezin otac savjetnik Turističkog saveza općine. Sobom je donijela ideju da bi se tako nešto slično moglo učiniti s kliškom tvrđavom.

Nedovoljno iskorišten kulturo-povijesni objekat mogao bi prerasti u najmlađu republiku na svijetu kojom bi vladali mladi Jugoslaveni. Za ideju su se zainteresirali Koordinacioni odbor Saveza studenata u Splitu, Pravni fakultet, Turistički savez općine i Zavod za zaštitu spomenika kulture. Projektu se uskoro pridružilo i Predsjedništvo Saveza studenata Jugoslavije i podržalo ideju splitskih studenata da čuvena kliška tvrđava postane omladinski grad i da se nazove »Kliška Republika«. Prema toj ideji »Kliška Republika« treba da bude stjecište omladine Jugoslavije, u kojoj će mladi ljudi moći sami regulirati svoje odnose, sami upravljati »Republikom«, baviti se kulturnim radom i drugim aktivnostima. Podrškom sa svih strana ideja je dobila općejugoslavenski karakter.

Čak je inicijativni odbor za osnivanje grada »Kliške Republike« raspisao natječaj za likovno rješenje zastave, grba i za tekst i muziku himne. Orijentacioni prijedlozi: zastava boje nebeskog prostranstva na kojoj su se u letu visoko uzdigla dva goluba (bijeli i obojeni) i na kojoj su zelene maslinove grančice. Grb treba da sadrži obrise najviših dijelova kliške tvrđave sa visokim liticama a u pozadini nebeska prostranstva. Himna treba da bude oda omladini svijeta, slobodi, miru i bratstvu među narodima. U obzir su dolazila i druga simbolična rješenja ako udovolje uvjetima natječaja. Glavni »državni« praznik bio bi Nova godina koja je, kao što je poznato, po projektu novog svjetskog kalendara, predviđena kao praznik mira. Napokon donesena je odluka da se u travnju 1969. godine tvrđava konstituiraju u »Klišku Republiku«.

Investiciono-komercijalna banka u Splitu odobrila je početni kredit a očekivalo se da će kredite dati i razna poduzeća koja bi u njoj našla svoj ekonomski interes. I kad je izgledalo da će tvrđava nad Klisom postati minijatura republika mladih Igor Mandić je u VUS-ovim kritičkim ocjenama u »Notesu« u totalu napao ideju o još nerođenoj republici i proglasio inicijativu splitskih studenata da obnove jedan povjesno-kulturni spomenik u propadanju i učine ga gradom ili središtem društvene, kulturne, zabavne sportske djelatnosti omladine i studenata čitave Jugoslavije, cirkusom, zoološkim vrtom, rezervatom, svojevrsnom dresurom za život i mjestom gdje će se odvijati samoupravljanje pomoću ćevapčića itd.

Što je Mandić izvrgao ruglu stvaranje omladinske republike nije ono najbitnije, uostalom to je pitanje stava, ali neoprostivo je da o obnovi stare tvrđave i njenom privođenju suvremenoj namjeni ne govori ni riječi kad već nije pružio eventualno nove bolje prijedloge, inicijative i sugestije. Inicijativni odbor odgovara na Mandićeve »ocjene«, ali se veliki početni entuzijizam nekako počeo rasplinjavati.

Iz tog vremena ostao je samo vic: Tvrđava Klis će izgleda ipak biti pretvorena u naš San Marino, jedino se čeka privola Igora Mandića.

Navodno je savjetodavnu pomoć bila ponudila i republika San Marino, kad je saznala za ovaj plan, a vlada je bila odlučila da pozove delegaciju splitskih studenata i da ih upozna s organizacijom i administrativnim detaljima svoje države. Međutim, republika mladih Jugoslavena, nalik San Marinu u Italiji, naravno zasnovana na samoupravnom uređenju, u našoj zemlji nije realizirana makar su se još dugo javljale novosti u vezi s budućom »Kliškom Republikom«. Tako je još jedan od planova da se tvrđava konzervira i turistički valorizira propao, koliko zbog slabe podrške toliko i zbog toga što se nije osigurao novac za adaptaciju. Međutim, ako tvrđava nije trebala postati »Kliška Republika«, mogla je postati ne samo stjecište omladine naše zemlje već i atraktivan objekat za tisuće turista koji ljeti prolaze kroz Split.

Godinu dana nakon što su splitski visokoškolci odlučili da u staroj tvrđavi osnuju studentsko-omladinski grad održano je nekoliko sastanaka s predstavnicima Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Skupština općine Split, Mjesne zajednice Klisa, Investiciono-komercijalne banke i poduzeća »Dalmacija-cement« zajedno sa Savezom omladine i studentskom organizacijom, pa je osnovano poduzeće za izgradnju i restauriranje tvrđave pod nazivom »Klis — grad mladih«. U restauriranoj tvrđavi

djelovali bi razni studentski kulturno-umjetnički ansambli. Organizirale bi se kulturne manifestacije, scenske priredbe, filmski festivali, izložbe, muzički koncerti s isključivo mladim izvođačima. Vjerovalo se da će turistička privreda, ugostiteljstvo, trgovina, izrada suvenira, filatelija i ostale djelatnosti pokriti veći dio njezinih troškova. Makar je ideja o »Kliškoj Republici« bila popularizirana i od mnogih prihvaćena, ipak se zbog dezinteresiranosti većih privrednih organizacija i društvenih faktora ništa nije uradilo.

Međutim, visokoškolci nisu izgubili nadu, ona pomalo nestaje, ali se zato ideje i planovi množe.

U međuvremenu projektni atelje »Arhitekt« izrađuje idejnu skicu adaptacije tvrđave. Njome je predviđeno da se objekti unutar utvrda adaptiraju i rekonstruiraju za potrebe ugostiteljske djelatnosti. Ta ideja će se ostvariti postepeno. U prvoj fazi će se urediti kompletni ugostiteljski i trgovački punkt, koji će imati kuhinju, manji restoran, bar, pivnicu, prodavaonicu suvenira, umjetničkih djela i slično. U drugoj etapi, ulaganjem »bogatijih«, namjerava se proširiti ugostiteljsko-trgovački prostor, izvesti kompletno osvjetljenje reflektorima, sagraditi motel, rekreacioni i sportski centar, stacionar za omladinski turizam. Određena je i procjunska vrijednost u prvoj fazi adaptacije itd.

Koliko se toga napravilo — to se vidi.

U želji da se makar nešto napravi, poduzeće »Klis — grad mladih«, smatrajući tvrđavu usko vezanom za hrvatske vladare, traži da se uvrsti u predviđeni program proslave povodom 1000-godišnjice smrti kraljice Jelene, žene Krešimira II, čiji je napis sa sarkofaga pročitao naš čuveni arheolog F. Bulić. U tu svrhu izrađena su dva projekta i dobiveni potrebni dokumenti za izvođenje radova. Prvim projektom predviđa se obnova ulaza nakon trećeg obrambenog zida i pretvaranje tog dijela u ugostiteljski objekat koji bi se opremio u specifičnom starom stilu. Za tu svrhu iskoristit će se otvoreni i zatvoreni prostori. Drugim projektom predviđa se obnova »kasarne« i »barutane« i prostora između njih te preuređenje u muzej i disko-klub na otvorenom, uz druge nužne prostore za te djelatnosti. Međutim, ni od toga nije bilo ništa. Već izrađena dva projekta predviđaju koje će objekte i kojega kapaciteta imati tvrđava. Tako će restoranski prostor imati 77 stolica u četiri zatvorena prostora i 96 stolica na dva otvorena prostora. Sve je određeno i za bar i kavanu, disko-klub, muzej, izložbene i društvene prostorije.

Nešto kasnije prezentiran je novi, cjelovitiji elaborat o mogućnostima iskorištenja kliške tvrđave, samo ovaj put fundiran u tri osnovna oblika. Ovaj najseriozniji projekt i čitavu dokumentaciju, uz suglasnost Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu, sakupio je i priveo stručnoj obradi dr Ante Jelavić, stručni suradnik Instituta za pomorsku, turističku i privrednu privredu. Entuzijast zaljubljen u staro kliško zdanje prezentirao je u iscrpnoj analitičkoj obradi komercijalnu stranu budućeg ugostiteljskog i rekreacionog središta, koje bi uskoro trebalo egzistirati kao atraktivan turistički punkt. Predviđene su tri faze, ovisno o tome na koji će

se način pristupiti konkretnoj adaptaciji. Prvi projekat, u potpunosti završen, sadrži niz zanimljivih detalja u pogledu renoviranja tvrđave. Predviđeno je da se adaptacijom dosadašnjeg prostora više prostorija prilagodi ugostiteljskoj svrsi. Jedan bi objekat radio čitave godine i predstavljao bi ugodan kutak gdje bi Splićani mogli provoditi slobodno vrijeme.

Na suprotnoj strani bio bi drugi ugostiteljski punkt, namijenjen isključivo stranim turistima. Radio bi samo ljeti za vrijeme turističke sezone i imao bi karakteristike vrhunskog turističkog punkta. Posebna pažnja posvetila bi se interijeru, gdje bi se gostima servirala isključivo dalmatinska jela. Osoblje restorana bilo bi odjeveno u narodne nošnje iz raznih krajeva Dalmacije. Ostali dio isključivo je namijenjen plesnim zabavama i organiziranju raznih manifestacija. Nekadanja vojarna također je uzeta u obzir i bila bi adaptirana u starom stilu; tu bi se smjestili pronađeni spomenici starodrevne hrvatske kulture. Treća je faza po nekim svojim karakteristikama najznačajnija. Još su se prije bili poveli razgovori s tvrtkom »Philips« koja se zainteresirala da bi se uključila u program izrade priredbi »zvuk i svjetlo«. Tvrđava bi se u takvu svjetlu prezentirala u dva oblika. Najprije bi se osvijetlila potpuno ali diskretno, čime bi se njezine osnovne konture odražavale još izdaleka. Drugi bi dio obuhvatio igru svjetlosti i zvuka koja bi trajala kraće vrijeme i prezentirala bi se turistima u vrijeme posjete tvrđavi.

U jednom apelu društva »Klis — grad mladih« govori se o tome kako na području Trogira, Splita i Omiša postoje značajni nacionalni spomenici koji traže zaštitu i obnovu. Dio sredstava za njihovu obnovu može se dobiti od zainteresiranih privrednih organizacija ili kreditom, ali su te investicije rentabilne samo u dužem vremenskom razdoblju, a to svakako obeshrabruje investitora. Stoga predlažu da se formira konzorcij koji bi od građana i radnih organizacija prikupljao sredstva namijenjena zaštiti i obnovi spomenika kulture na području spomenutih općina. Jedna od tih značajnih akcija može biti obnova i rekonstrukcija kliške tvrđave. Predlaže se da građani i radne organizacije poklanjaju obveznice zajma za izgradnju auto-puta.

U akciju na revitalizaciji kliške tvrđave uključuje se i Društvo prijatelja kulturne baštine Splita koje je programski odlučilo raditi na uklapanju graditeljskog nasljeđa u suvremene svrhe. Društvo se zdušno uključuje u akciju, toliko puta pokrenutog pitanja zaštite i oživljavanja kliške tvrđave. Održava niz kontakata s društvom »Klis — grad mladih« radi realizacije predviđenog programa i pronalaženja sredstava. Društvo je apeliralo na sve poštovaoce kulturne baštine i naših prirodnih ljepota da makar skromnim prilogom i sredstvima prinesu obnovi i oživljavanju tog spomenika naše mukotrpe prošlosti. U tu svrhu otvoren je i žiro-račun s naznakom »Klis — grad mladih«. Ovim i drugim sredstvima nabavili bi se reflektori za rasvjetu tvrđave, ostvarila igra zvuka i svjetla, obnovili oni dijelovi tvrđave koji se ne mogu privesti komercijalnoj svrsi i eksploataciji, zatim otvorio muzej borbe, podigla dva spomenika, jedan Petru Kružiću i uskocima a drugi palim borcima NOR-a. Dijelovi tvrđave koji bi se komercijalno mogli iskoristiti financirali bi se sredstvima organizacija koja bi ih uzela u poslovnu eksploataciju. U Društvu prijatelja kulturne baštine izraženo je uvjerenje da bi tvrđava mogla vrlo brzo

postati rentabilan privredni objekat, a njenom obnovom posjetiocima bi se dočarala njezina slavna prošlost i povijesna uloga.

Međutim apel građanstvu, organizacijama udruženog rada i ustanovama da svojim prinosima pomognu obnovu tvrđave nije imao odjeka što ga ova akcija zaslužuje.

Ono što posebno ohrabruje jest angažiranje »Dalmacijaturista«, koji je zainteresiran za revitalizaciju kliške tvrđave, a njezini organi upravljanja, nalazeći u tome svoj interes, dali su načelnu suglasnost za taj pothvat.

Navodeći raznovrsne ideje o oživljavanju kliške tvrđave ne smije se mimoći jedna koja je pala u vodu (kao i sve ostale).

Početkom 1969. godine pojavila se u Inicijativnom odboru za osnivanje omladinskog grada ideja da se obnovi nekada popularna sinjska »Rera« koja bi vozila na relaciji od stanice Predgrađe do Klisa. Međutim, tu ideju, kao i sve prethodne, pomela je bura. Stariji ljudi se dobro sjećaju »rere«. Sporo se vukla i vijugala put Klisa. Katkada joj je trebalo i tri sata do Sinja a natrag pola manje. I popularni »Bačo« (Ružić) utrkivao se s »Rerom« i dobio okladu. Ispred kliške tvrđave ljudi bi izlazili i prećacem se penjali na Klis jer im se žurilo.

Danas kad se u svijetu stare lokomotive (parnjače) spasavaju od uništenja, razmjenjuju tipovi, ostavljaju pojedine pruge, pojavljuju kolekcionarske strasti i pune muzeji šteta je što smo mi olako likvidirali staru sinjsku »Reru«. Tačno je da ona u današnjem svijetu predstavlja nerentabilan tehnički anakronizam i da više nije mogla obavljati svoju funkciju, ali nitko ne može ustvrditi da se nisu mogli sačuvati uređaji od Predgrađa do Klisa, jednu lokomotivu i koji vagon, koji bi nedjeljom, praznikom i drugim prigodama prevozili izletnike i djecu. Da se kojim razlogom posljednji vlak 30. rujna 1962. godine zaustavio u Klisu umjesto u Sinju, sigurno je da bismo imali prvorazrednu atrakciju koja bi za naše najmlađe više vrijedila nego svi zajedno dječji parkovi instalirani u ovom gradu.

Međutim još nije kasno, pogotovo što je na pomolu ukidanje uskotračne pruge od Čapljine prema Dubrovniku; stoga ne bi bilo na odmet nabaviti jednu parnjaču i nekoliko vagona popularnog bosanskog »Čire« — pandana sinjske »Rere« i »Pampura« u Makedoniji.

U pogledu inovacija koje budućnost predviđa kliškoj tvrđavi spada organiziranje priredaba »Zvuk i svijetlo« (Son et lumière), jer tvrđava je upravo idealan objekat za ostvarenje ovih priredaba. Inaugurirali su ih francuski konzervatori pred 20-tak godina u starim dvorcima na obalama Loire da bi se time namaknula novčana sredstva za njihovo održavanje. Ovakve priredbe proširile su se na ostale dijelove Francuske i stekle popularnost u evropskim turističkim zemljama. Kasnije su se, obogaćene i usavršene novim sadržajima, pretvorile u prave umjetničke spektakle i prvorazredne atrakcije.

Zašto u budućnosti ne bi i Klis, kad već za to ima potrebne uvjete, organizirao takve priredbe? Ovakve priredbe stižu k nama s velikim zakašnjenjem. Pošto je priveo svoju »Španjolu« suvremenoj namjeni Hvar se sada zanosi idejom da prijeđe od izvedenih statičkih rasvjetnih instalacija na priredbe »Zvuk i svijetlo«.

Međutim sada nije bitno kakvo će svjetlosno akcentuiranje biti i hoće li osvjetljenje kliških zidina izvesti poznati nizozemski stručnjak inž. J. Jansen iz čuvene firme »Philips«, koji je riješio gradsku rasvjetu u Jajcu i na starom mostu preko Neretve, ili tko drugi, ali sigurno je da bi osvjetljenje bilo koje vrste dobro došlo i pridonijelo vizuelnom upotpunjavanju kliškog kompleksa, ako već arhitektonsko umjetnička rasvjeta čitave tvrđave ne može biti vezana uz stalne priredbe »Zvuk i svjetlo«. (O ovim priredbama i njihovoj primjeni iscrpno je pisao na stranicama ovog lista J. Ušaj.)

Za obnovu kliške tvrđave i te kako je zainteresirana i u njoj angažirana Mjesna zajednica Klis. Oni se s pravom pitaju hoće li se tvrđava osposobiti za potrebe suvremenog života i dokle će moći odolijevati zubu vremena. Oni ne odustaju od rada, ali ovakav pothvat ne mogu sami podnijeti pa se nadaju da će tvrđava ipak postati rekreacioni centar i vrijedno izletišta. Oni podsjećaju na to da su u proteklih dvadeset godina radili na njezinom održavanju i čišćenju i spremni su to obavljati i u buduće.

Članovi Mjesne zajednice iz Klisa i turistički entuzijasti predložili su i koncepciju po kojoj bi jedan od velikih hotela, ili tko treći, preuzeo iskorištavanje kliške tvrđave, u kojoj bi se uredilo nekoliko restorana gdje bi se servirala pečena janjetina, dobro vino, kruh ispod peke, napravila ognjišta u starom stilu, gdje bi posluživalo osoblje odjeveno u klišku nošnju, a pjevala bi i domaća klapa »Petar Kružić«.

Njihova je ideja da se spoje posjeti kraškoj špilji Vranjači i tvrđavi kao poludnevni izleti. Oni bi se organizirali tako da bi se posjetila Vranjača, inače prirodni biser Dalmatinske zagore duboka 70 metara, duga 350 i još k tome neistražena.

Sigurno je da bi za sve strance, izletnike i sve ljubitelje prirodnih ljepota to bio ugodan doživljaj. Na žalost, ni ova se posljednja ideja još nije realizirala.

Treba spomenuti da među 50 svezaka Instituta za pomorsku, turističku i obalnu privredu, pod naslovom »Privredni i društveni razvoj Splita«, pod br. 1, ima monografija koja se specijalno bavi aktiviranjem, pa i pokušajem djelomičnog privrednog iskorišćavanja toga sada većinom napuštenog blaga, pod naslovom »Prirodne ljepote i kulturno-umjetnička baština«, koja može služiti kao neka vrsta putokaza. Naravno, pri tome nije izostavljen ni Klis kao kulturno-historijski spomenik interesantan za turističko-komercijalno iskorištavanje.

I tako, pored svih raznovrsnih ideja, elaborata, studija, pokušaja i mišljenja, tvrđava je dočekala naše dane a da se u njoj nije napravilo ništa.

Tvrđava koja je stoljećima prkosila neprijateljima, odoljevala napadima Turaka, Mlečana, vjetrovima i gromovima, a u našoj novijoj povijesti, u doba NOR-a, bombama i topovima, koja je uspjela da se odhrva prošlim vjekovima ne smije se prepustiti daljem propadanju. Jednom već valja nešto uraditi da se kliški kompleks, velike spomeničke vrijednosti, afirmira kako objektivno zaslužuje i na taj način postane sastavni dio naše društvene stvarnosti.

Naš domaći turizam ne iskorištava dovoljno privlačnost spomenika kulture, a svaki spomenik, pa i onaj najmanji, smješten u određene pro-

storne i vremenske okvire, treba da nam bude drag, jer je svjedok svojeg vremena i predstavlja dio hoda povijesti.

Na kraju ne treba davati upute o tome što bi se moglo učiniti na revitalizaciji kliške tvrđave jer je toga navedeno i previše, ali treba naglasiti da posla ima za svakoga, samo je potrebno s verbalnog prijeci na realizaciju, što je jedini način da se kliški kompleks, inače povijesni spomenik najviše kategorije, spasi od propadanja.

Mogao bi se navesti niz primjera o tome kako Splitsani ne haju mnogo za klišku tvrđavu.. Dovoljno je spomenuti da nema ni razglednice s motivom tvrđave, nema ni vodiča, ni plana tvrđave na ulaznici, kao ni bilo kakve sustavne propagande. Dok s druge strane Društvo prijatelja dubrovačke starine, pored već dane pomoći za obnovu zgrade kazališta, daje i 100 tisuća starih dinara za zaštitu kliške tvrđave, a dubrovački »Atlas« jedini i redovno u sezoni organizira posjet tvrđavi dva puta tjedno (utorkom i četvrtkom).

Fond za njegovanje revolucionarnih tradicija također treba imati riječ u obnovi tvrđave. Muzej NOB-e u kliškoj tvrđavi imao bi i te kako materijala. Dovoljno se sjetiti da se od 400 stanovnika Klis-Kose 150 njih otisnulo u mosorske vrleti a među njima i glazbari. U Dobrom kod Livna svrstali su se mnogi Klišani i njihova glazba u redove Prve dalmatinske brigade, da bi nastavili svoj ratni put sve do borbe na Sutjesci, gdje su pobjedi NOV-e dali kao doprinos svoje živote 42 Klišana među kojima i 10 glazbara.

U istom muzeju mogli bi se naći i sačuvani crteži iz prošlosti tvrđave, oni G. Camutija, J. Santinija, V. Coronellija, P. Mortiera i drugih, a za to ne treba velikih investicija. Ne bi bio naodmet ni muzej dalmatinskog folklora, to više što Dalmacija gubi folklorno obilježje, a na kliškim prostorima mogla bi se održavati smotra dalmatinskog folklora.

Na tvrđavi mogla bi se skrasiti i zvjezdarnica koja također traži mjesto pod suncem umjesto da se nalazi u privatnim stanovima. Ima pola i za speleologe koji bi mogli ispitati urušeni tunel što se nalazi odmah do spomen-ploče Petra Kružića, a navodno je služio vojnicima kao tajna komunikacija daleko izvan zidina.

Gdje se za omladinu može naći idealnijeg gradilišta od kliških prostora? Upravo omladinske radne brigade mogu biti veliki kapital u obnovi kliške tvrđave.

Fond za razvoj nerazvijenih krajeva općine, točnije Zagore, morao bi se angažirati u obnovi tvrđave. Zar Klis nije vrata Zagore? Ne smije se izostaviti ni poduzeće »Dalmacija-cement« koje je uvijek imalo sluha i za kulturne potrebe.

Na kraju ovih razmišljanja o kliškoj tvrđavi treba navesti činjenicu da izletnik, turist ili namjernik, neće poći do kliške tvrđave ako nije nečim privučen. Raznoliki su sadržaji što se mogu ponuditi. Samo treba da postoje. Što može biti privlačnije radnim organizacijama od izleta na tvrđavu, uz vodiča i marendu, pa makar to bio samo kruh ispod peke ako ne mogu biti zagorski specijaliteti.

Treba na kraju istaći već poznatu činjenicu da se najefikasnija zaštita većih i značajnijih spomenika postiže putem njihova racionalnog i primjerenog iskorištavanja u suvremene svrhe.

Kliška tvrđava upravo to očekuje.